

Turcsányi Károly¹, Molnár Gábor²

A FÜGGETLEN UKRÁN ÁLLAM KIALAKULÁSA ÉS AZ OROSZ-UKRÁN HÁBORÚK TÖRTÉNETI HÁTTERE

THE ESTABLISHMENT OF THE INDEPENDENT UKRAINE AND THE BACKGROUND OF THE RUSSO-UKRAINIAN WARS

<https://doi.org/10.30583/2022-1-2-005>

Összefoglalás

A 2022-es orosz invázió Ukrajna ellen a legnagyobb hagyományos katonai konfliktus Európában a második világháború óta. A cikksorozat áttekinti az ukrán állam történetét, az orosz-ukrán viszony történelmi alakulását, háborúikat, és részletesen ismerteti a 2022. évi háború eseményeit. A földrajzi és etnikai viszonyok, a gazdasági és hadipari háttér elemi vizsgálata mellett kitér a két állam haderejének ismertetésére és az alkalmazott haditechnikai eszközökre is. A jelenlegi háború során olyan új harceljárások is feltűnnek, mint a kiberhadviselés és a felfegyverzett UAV-k (UAV: Unmanned Aerial Vehicle, magyarul: pilótanélküli repülőeszköz) bevetése, de átértékelődik a városarc is.

Kulcsszavak: Ukrajna, Oroszország, orosz-ukrán háború, fegyverzet, NATO, kiberhadviselés, felfegyverzett UAV

Abstract

The Russian invasion of Ukraine in 2022 has been the largest traditional military conflict in Europe since World War II. The related series of articles reviews the history of the Ukrainian state, the historical development of Russian-Ukrainian relations, their wars, and describes

¹ Turcsányi Károly ny. ezredes, az MTA doktora, a Nemzeti Közszerológati Egyetem professzor emeritusa, A Magyar Tudományos Akadémia Logisztikai Osztályközi Állandó Bizottságának elnöke. ORCID: 0000-0002-0161-6718

² Molnár Gábor hadnagy, MH Tartalékképző és Támogató Parancsnokság, Hárországvédelmi Igazgatóság, Hárországvédelmi Főnökség, beosztott tiszt, okleveles történész, doktorandusz, NKE Hadtudományi Doktori Iskola. ORCID: 0000-0002-7227-9405

the details of the 2022's war. In addition to the basic examination of the geographical and ethnic conditions, the economic and military background of each country, it also describes the force structure of these two states and their military equipment, too. During this war, some new combat operations such as cyber warfare and the deployment of armed UAVs will also emerge, but the urban battle will also be revalued.

Keywords: Ukraine, Russia, Russian-Ukrainian war, armament, NATO, cyber warfare, armed UAV

Bevezetés

Jelen tanulmány és a témához kapcsolódó tervezett cikksorozat *aktualitását* a 2022. évi orosz-ukrán háború tudományos vizsgálatának igénye adja, elsősorban a hadtudomány szemszögéből. Az invázió Ukrajna ellen a legnagyobb hagyományos katonai konfliktus Európában a második világháború óta.

A komplex hadtudományi vizsgálatunk, irányultságait és ennek megfelelően *módszertanát* tekintve, a sorozat keretében kiterjed:

- az orosz-ukrán konfliktus történelmi előzményeinek vizsgálatára mindkét felet illetően, amelynek jelen írás az első részét képezi;
- Ukrajna földrajzi, geopolitikai, geostratégiai környezetének bemutatására;
- az orosz katonai stratégia és geostratégiai törekvések áttekintésére;
- a két haderő szervezetének, doktrínájának és haditechnikájának leírására és értékelésére/minősítésére;
- a gazdasági háttér és a hadiipari képességek kutatására és jellemzésére;
- a 2022. évi orosz-ukrán háború katonai műveleteinek, illetve hadműveleteinek tárgyalására és lehetséges elemzésére.

A tanulmány *célja* az orosz-ukrán háborúk, mint komplex hadtörténelmi-hadtudományi folyamat bemutatása, a 2022. évi orosz-ukrán háború háttérének, lehetséges okainak, meghatározó tényezőinek feltárása egy összességében rendszerszemléletű elemzés keretében.

A várható *eredmények* reményeink szerint lehetőséget (elemzési szempontokat, adatokat, modelleket) adnak:

- a jelenleg zajló orosz-ukrán háború komplex történeti-hadtörténeti-földrajzi-gazdasági-hadiipari-haditechnikai-hadszervezeti és doktrinális kontextusban történő vizsgálatára;
- egy jövőbeni orosz-ukrán konfliktus kirobbanási esélyeinek pontosabb előrejelzésére, becslésére;
- az orosz haderő és az orosz összhaderőnemi műveleti és hadviselési eljárások megismerésére és vizsgálatára;
- a bevetett jellemző haditechnikai eszközök áttekintésére, értékelésére;
- a 2022. évi orosz-ukrán háború során a megváltozott hadműveleti környezetben jelentkező új hadviselési elemek (kiterjedt városok szerepe a korszerű harcban, tartalékos erők szerepe a kifárasztó hadviselésben és város harcban, korszerű páncéltörő eszközök és felfegyverzett UAV-k hatása a harckocsi-hadviselésre stb.) tanulmányozására;
- a hadiipari képesség és kapacitások (gyárak, hadiipari üzemek, jelentősebb kikötők és hajógyárak stb.) jelenlegi és jövőbeni szerepének értékelésére.

1. Ukrajna történelmi korszakai

A cikksorozat első része az ukrán-orosz konfliktusok történelmi előzményeit tekinti át, Ukrajna szempontjából. A szerzők *tézise* alapján a független ukrán állam³ (az ennek igényével létesített hetmanátusok) kialakulása mindenkor orosz-ukrán háborút generált.

Nem a 2022. évi orosz-ukrán háború az első katonai konfliktus, melynek során az orosz haderő az ukrán államiság létét fenyegeti. Ukrajna területe a 18. század óta azon **orosz geopolitikai-geostratégiai törekvés** fő tengelyébe esik, hogy szárazföldi terjeszkedése során

³ Jelen cikk egészében az ukrán történeti megközelítést vettük alapul és alkalmazzuk. A következő részben az orosz megközelítést, illetve álláspontot kívánjuk bemutatni. Megjegyezzük ugyanakkor, hogy az államiság kritériumaiknak - meghatározott és elismert államterület, amely felett az állam kizárólagos jogot gyakorol, saját jogrend, államiság létének elismerése stb. – az előzményállamnak tekintett hetmanátusok nem teljes értékűen feleltek meg.

Oroszország kijusson a meleg tengerekre. „A Fekete-tenger partvidékének és szorosainak problémája, szerepe és helye a Rusz és Oroszország külpolitikájában a 9. és a 17. század közötti időszakban körvonalazódott és egybeesett az orosz állam déli törekvéseivel. Tengeri kikötőkre minden moszkvai uralkodó vágyott.”⁴ A Krím elfoglalása és megtartása ilyen módon több száz éve az orosz geopolitika fő törekvése, mely törekvés megvalósítását jelentős mértékben gátolta/gátolja egy önálló ukrán állam létrejötte. Önálló ukrán állam pedig immár negyedik alkalommal szerveződik a történelem során: elsőként Bogdan Hmelnyickij hetman vezetésével 1645-ben, majd Pavlo Szkoropadzkij hetman irányítása alatt 1918-ban, ezt követően 1944-ben jött létre német ellenőrzés alatt álló hetmanátus Sztjepan Bandera irányításával, és legvégül az 1991-ben létrejött ukrán államot említhetjük, amely államiságát a Zaporozsjei Kozák Szics területén ünnepli minden évben, az „ukrán büszkeség napján.”⁵ Ezeknek az ukrán államoknak – kozák hetmanátusoknak – a közös sorsa minden esetben az volt, hogy az orosz haderő felszámolta őket. Ilyen értelemben a jelenleg zajló orosz-ukrán háború nem egyedülálló jelenség a történelemben, hanem egy „törvényszerű” folyamat része.

Ukrajna államiságát – mint minden államét – jelentékeny mértékben meghatározzák az **állam geopolitikai viszonyai**. Ukrajna területét két természetes határ osztja észak-dél, illetve kelet-nyugat tájolású geopolitikai térelemre. A **Dnyeper egy olyan kelet-nyugati felosztást ad Ukrajnának**, mely történelme során számos esetben játszott szerepet, és számos esetben képezte a megszálló hatalmak közötti természetes határt.

Hasonlóképpen jelentős volt az ország történelmében az Ukrajna területét északi és déli régióra osztó nagymértékű különbség: **az ország északi része erdős**, dombos (helyenként mocsaras), terület, míg **déli része sztyeppe**. Ezek a jelentős terepkülönbségek szintén meghatározták az ukrán történelmet, mivel gyakran más megszálló államok tartották ellenőrzésük alatt az északi erdős és megint más államok a déli sztyeppe régióját. Ilyen módon a jelentős területű ország négy térelemre bontható.

⁴ Bodnár Erzsébet: Oroszország déli törekvései és a fekete-tengeri szorosok problémája (1700-1774).

<https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/30832/Bodn%C3%A1rErzs%C3%A9bet.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

⁵ 1991-ben egy többszázézesres tömegrendezvényt tartottak a kozák múzeumban és skanzenben Hortyica szigetén, amely Zaporozsje város mellett, a Zaporozsjei Kozák Had, kozák szics területén helyezkedik el.

Ukrajna magában hordozza társadalmi jellemzőinek államszervezés szempontjából legfontosabb tényezőjét: a kozákságot. Az ország neve határvidéket jelent, de pontosabb kifejezés a **határőr-vidék**. A hagyományos feudális társadalom szerkezetében megjelenő kozákság az arisztokrata és nemesi, illetve papi réteg és a parasztság mellett azt eredményezte, hogy az ukrán haderő a határőr szolgálatot ellátó katonai erő szervezésén keresztül fejlődött. A kezdetben lengyel zsoldban álló könnyűlovas portyázó kozákság végül olyan előjogok birtokosa lett, amely vonzóvá tette ezt a státuszt, és tömegek kezdtek csatlakozni hozzá, amely végül lehetővé tette az ukrán államiság szervezését.

E geopolitikai-földrajzi-társadalmi keretek között zajlott **a független ukrán állam létrejötte**, mely **négy történelmi korszak** során, **négy esetben valósult meg**, majd ebből háromszor elbukott, most negyedszer pedig ismételt orosz támadás alatt áll. A független ukrán államok közül az első három rövid ideig állt fenn, így történetét inkább jellemezte az államiság hiánya, mint jelenléte. *Ukrajnát ugyanis rendszerint legalább két nagyhatalom tartotta megszállva középső- és újkori történelme során*, mely nagyhatalmak többszáz éves jelenléte igen erős nyomot hagyott az ukrán etnikai-nyelvi-kulturális-vallási viszonyokban.

UKRAJNA TÖRTÉNELMI KORSZAKAI A TERÜLETFOGLALÓ HATALMAK ALAPJÁN

1. sz. táblázat

Korszak	Egyik terület-foglaló	Másik terület-foglaló	Határvonalon	Eredmény
10-13. század	Kijevi Rusz	Kun törzsszövetség, Kazár Birodalom, Arany Horda	É-D megosztottság erdősztyeppe határ	A Kijevi Rusz észak felé kiszorul, erdővidéki szlávok, a betelepülő tatárok nomád birodalmat alkotnak Ukrajnában
14-17. század	Lengyel-Litván Unió	Krími Tatár Kán-ság	É-D megosztottság erdősztyeppe határ	Ukrán-tatár elemekből kozák szicsek szerveződnek, melyek a korszak végén hetmanátussá alakulnak
18. század	Lengyel Királyság	Oroszország	K-NY megosztottság	A Dnyeperen túli területeken megindul az eloroszosodás
19-20. század	Habsburg Birodalom	Oroszország	K-NY megosztottság	Nő az orosz befolyás alatt álló terület

Ukrajna **történelmi korszakai** közül a **legelső** a *Kijevi Ruszhoz* és a *nomád törzsszövetségekhez, illetve nomád birodalmakhoz* (kun törzsszövetség, Kazár Birodalom, tatár Arany Horda) köthető a 10-13. században. A meghatározó etnikai összetétel multikulturálisnak nevezhető (kazár-varég-ószláv). A Kijevi Rusz „ütőere” a Novgorod-Kijev vonal, a fontosabb részfejedelemségek központja pedig a mai Ukrajna, Belorusszia és Oroszország területén alakult ki. Ellenőrzése Kijeven túl hálózatszerűen kiterjedt az ország középvonaláig húzódó erdővidékre is, miközben a déli sztyeppén kun, kazár, majd tatár népelemek alkottak törzsszövetséget vagy nomád birodalmat. E korszak során az erdei szláv lakosságot jelentős kun, kazár és tatár hatások érték, utóbbi népelemek le is telepedtek az ország déli részében – különös tekintettel a Krímre. A mongol-tatár támadás milliós nagyságrendű szláv népességvesztéssel járt.

Az ország **második történelmi korszakát** a 14. században megjelenő *lengyel-litván* hatalom határozta meg, mely fokozatosan a Dnyeperig, illetve esetenként a tengerpartig hatolt, és folyamatosan harcban állt a *tatár népelemekkel* (melyek közül legjelentősebb ellenfele a Krími Tatár Kánság volt) egészen a 17. századig. E korszak során az ország északkeleti része ellengyelesedett, más részein a tatár népelemek genetikai-kulturális hatása érvényesült.

A **harmadik történelmi korszakra** a *lengyel-orosz megosztottság* jellemző a 18. században, melynek határvonalát a Dnyeper alkotta. A korszak végére a terület nyugati fele immár hatszáz éve állt lengyel befolyás és hatás alatt, míg a keleti részen kezdetét vette az orosz hatás kibontakozása.

A **negyedik történelmi korszak** során, a 19-20. században az ország *nyugati területeit a Habsburg Birodalom, míg keleti területeit Oroszország* osztotta fel egymás között. **Napjaink ukrán történelmét** (egy történelmi léptékben rövid, fél évszázadot sem elérő szovjet megszállást követően) az ország 1991-es függetlenné válása határozza meg – ez utóbbi a leghosszabb önálló ukrán államiságot megjelenítő korszak.

Az ukrán államiság négy alkalommal bontakozott ki a történelem folyamán. Az első ukrán állam megalakulását általában Bogdan Hmelnyickij 1645-ben létrehozott hetmanátusához szokás kötni, amely 1666-ig meg is őrizte integritását. Az államformáció kezdetben a lengyel-litván unión belül autonómiát élvezett, de az autonómián túlmutató politikát folytatott pl. külpolitikai téren.

AZ ÖNÁLLÓ UKRÁN ÁLLAMSZERVEZŐDÉSEK ÁTTEKINTÉSE
(1654-2022)

2. sz. táblázat

Fennállás ideje	Megnevezése	Alapító	Felszámolta/támadja
1654-1666 (felosztva 1795)	Kozák Hetmanátus	Bogdan Hmelnyickij kozák hetman	1667-es felosztási megállapodás, majd 1795 Nagy Katalin cárnő orosz csapatai, illetve Lengyelország harmadik felosztása
1918-1922	Kozák Hetmanátus és az ukrán köztársaságok	Pavlo Szkoropadskij kozák hetman, majd Szemjon Peltjura	1922: szovjet-orosz haderő
1942-1944	Kozák Hetmanátus	Sztyeapan Bandera	1944: szovjet haderő
1991-	Ukrajna	-	Részből orosz expanzió áldozatává vált (2014: Krímbe bevonuló orosz csapatok, 2022: Donbasz és Luanszk régiót elfoglaló orosz csapatok)

Az ukrán nemzeti identitás egyik etnikai-kulturális alapját – az önálló nyelven, népművészetben stb. kívül – az ukrán társadalom egy kisnemesei (vagy katonaparaszti) rétegét képező **kozákság** adja, mely háttörő-katonaság státuszát kihasználva *az ukrán autonómia és nemzeti gondolat letéteményesévé vált a 16-20. század történelmi folyamataiban*. Amikor 1991-ben Ukrajnában kikiáltották az *önálló ukrán államságot*, akkor azt a napot egyúttal „*a kozák büszkeség napjának*” nevezték el, és egy többszázézes tömegrendezvényt tartottak a *kozák múzeumban és skanzenben* Hortyica szigetén, amely Zaporozsje város mellett, a Zaporozsjei Kozák Szervezet, kozák szics területén helyezkedik el. *A kozákság ukrainai szláv népelemekből, illetve krími tatár területeken élő vegyes – sztyeppe népekből álló – letelepült lovas népcsoport, amely a 15. század utolsó harmadától képezett önálló katonai erőt. (Vikinghajó méretű eszközeiken folyamokon és tengeren is megjelentek és sikeresen harcoltak, kereskedtek.)* A szláv - orosz, moldovai, lengyel gyökerekkel is rendelkező zaporozsjei kozákok jelentős mértékben keveredtek a szomszédságukban élő török és tatár, mon-

gol, illetve egyéb – kazár, kun, kalmük stb. – sztyepei eredetű népekkel is, miközben átvették harcmódjukat. A *Bogdan Hmelnyickij vezette hetmanátus 1654-től az orosz cár protektorátusa alatt állt, ugyanakkor mint autonóm terület – korlátozott szuverenitással – egyfelől területi szempontból kijelölte a későbbi Ukrajna magterületét, másfelől a későbbi ukrán nemzeti-ideológiai gondolkodás innen eredeztette az államiság kezdetét. Az ukrán államiság, függetlenség jelképeként áll Bogdan Hmelnyickij kozák hetman szobra Kijev főterén.* Ugyanakkor 1991-ben – Ukrajna függetlenné válása után – a 17. században oroszellenes felkelést vezető Ivan Sztjepanovics Mazepa (1644-1709), aki Nagy Péter (I. Péter) cár kozák jogokat sértő reformjai miatt az északi háborúban a svédek mellé állt nemzeti hős lett, és a tízhrivnyás bankjegyen ma is ott található a portréja.⁶ Mazepa nem tudott belenyugodni Ukrajna Dnyeper folyó mentén történő lengyel-orosz kettészakításába, a lengyel (királyi) fennhatóságot elismerő Jobbparti, ill. az orosz (cári) hatalmat elfogadó Balparti Ukrajna létezésébe, és ezek egyesítésére törekedett felkelése során.

A kozákság történetének jelentős magyar vonatkozásai is vannak, amelyre példaként Udvari István munkájából idézünk. „Az **ukrajnai kozákság**, mint új *társadalmi-politikai tényező a 15. században jelent meg* a történelem színpadán. ... *viszonylag kiterjedt területen éltek a Dnyeper mentén.* ... Legkorábban I. Zsigmond tett kísérletet 1512-ben állami szolgálatba állításukra. A kozákság zsoldba állítását először II. Zsigmondnak sikerült elérnie 1572-ben: a király megbízásából Jazloviecki hetman 300 kozákot **lajstromozott** be évenkénti zsoldfizetéssel. ... I. Zsigmond és Zsigmond Ágost idején **a kozákok két típusát** különböztették meg: egyeseket *a sztaroszták toborozták* a királyi városokból és falvakból, míg mások *öntevékenyen szervezkedtek szabad csapatokba* és választották meg elöljáróikat.”⁷

A kozákság társadalmi réteggé válása valóban szerves része volt az ukrán nemzet létrejöttének, ezért vizsgálata sem megkerülhető. A határőr-katonaságból társadalmi réteggé váló *kozákság szerveződése öt lépcsőben zajlott:*

- 14-15. szd.: lovas fegyveres csoportok településeinek (*szics*) létrejötte a sztyepperégióban;

⁶ Udvari István: Iván Mazepa kozák hetman és kora. Klió, 2003/1.

⁷ Varga Beáta: A zaporozsjei kozákság születése. https://ti.abtk.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/vilagtortenet/vt_1994_2/varga.pdf

- 16. szd.: kozák fegyveresek lengyel zsoldba fogadása (*regiszt-rált, lajstromozott kozákság*) és előjogok, adómentesség, auto-nómia megadása;
- 16. szd.: a kozákság összehívása *hetmanátusokba* a háborúk idejére;
- 17. szd.: további szabad-kozák rétegek csatlakozása, létrejötte a vonzó feltételek miatt;
- 17. szd.-tól: *állandó kozák hetmanátus létrejötte* 1654-ben és később, **mint az ukrán államiság első, korai formája**.

Hmelnickij kozák hetmanátusát – a kibontakozó lengyel-orosz háború következtében – a Dnyeper mentén felosztották az oroszok és a lengyelek, de ebben a felosztott kettős formában mégis létezhetett. Végül 1782-ben az oroszok felszámolták az orosz ellenőrzésű hetmanátus központjának tekinthető Zaporozsjei Szics-et, a nyugati rész pedig osztrák kézbe került. A **második ukrán államot** 1918-ban állította fel Pavlo Szkoropadskij kozák hetman, és egészen 1922-ig létezett Szemjon Petljura vezetésével, amikor is a szovjet-orosz csapatok felszámolták. 1924-1926 között a kozákság jelentős népiertást szenvedett el. A **harmadik ukrán állam** az 1942-ben német ellenőrzés alatt létrehozott kozák hetmanátus volt, melynek vezetése elsősorban Sztjepan Bandera nevéhez köthető. Habár ezt az államot is felszámolták a nyugat felé előretörő szovjet csapatok, területén egészen 1955-ig gerilla-háború zajlott. A **negyedik ukrán állam** 1991-ben jött létre. 2014-ben vesztette el a Krímet, majd 2022-ben az orosz csapatok támadást indítottak Donbasz-, illetve Luanszk-régiók teljes elfoglalására.

2. A négy történelmi korszak részletesebb leírása

2.1. A Kijevi Rusz és a nomád törzsszövetségek a mai Ukrajna területén (10-13. század)

Előzmények a Kazár Birodalom időszakából (7-9. század)

A **kazárok** mai Ukrajna területét érintő első támadása a 7. század végén következett be. A Dagesztánból származó kazárok a Fekete-tenger északi régiójában megalapították a **Kazár Kaganátust**. Fővárosuk Sarkel, birodalmuk – mely a bolgár és magyar törzseket is csatlakozásra bírta – az Aral-tótól a Krím-félszigetig terjedt. A 8-9. század-

ban Kijev is a Kazár Birodalomhoz tartozott.⁸ A keleti szláv népcsoportok töredékei a Kr.u. 6–7. században keleten a lovas nomádok által benépesült *füves sztyeppék határáig jutottak*. Az ukránok elődei a sztyepei nomádok közül először a **kazárokkal** kerültek összetűzésbe, mivel azok adófizetésre kötelezték a földműveseket.

A kazárokat Szvjatoszláv, a Kijevi Rusz uralkodója 965-ben legyőzte, de a birodalom maradékát csak a 11. század elején számolta fel végleg Bizánc.



1. számú ábra. A Kazár Birodalom 820 körül: a közvetlen kazár uralom – azon belül Kijev városa – sötétkék, a befolyási zóna lila, más határok sötétvörössel jelölve⁹

Az első korszak a *Kijevi Ruszhoz* és a *nomád törzsszövetségekhez, illetve nomád birodalmakhoz* (kun törzsszövetség, Kazár Birodalom, a tatár Arany Horda) köthető a 10-13. században. Ekkor a Kijevi Rusz ellenőrzése az ország északi határvidékén elhelyezkedő Kijeven túl hálózatszerűen kiterjedt az ország középvonaláig húzódó erdővidékre is, miközben a déli sztyeppén kun, kazár, majd tatár népelemek alkotnak törzsszövetséget vagy nomád birodalmat. E korszak során az erdei

⁸ Julius Brutzkus: Az ősi Kijev kazár eredete. Szláv és Kelet-Európai Szemle, 1944. 22., 108–124. o.

⁹ Kazár Birodalom. https://hu.wikipedia.org/wiki/Kaz%C3%A1r_Birodalom

szláv lakosságot jelentős kun, kazár és tatár hatások érték, utóbbi népelemek le is telepedtek az ország déli részében – különös tekintettel a dél-orosz sztyeppén. A Krímben is jelen voltak, de a nomád gazdaság miatt a sztyeppe volt a fő szállásterület, a Krím ugyanis kiterjedése miatt önmagában nem volt alkalmas a rideg nomadizáló állattartásra. A nomádok és a krími, bizánci, majd genovai városok között egy dacszövetség, de még inkább kereskedelmi kapcsolat alakult ki, a krími városok jellemzően „ajándékokkal” váltották meg a békét a nomádoktól, akik időközönként megjelentek a Krímben.

A Kijevi Rusz kísérletet tett a mai Ukrajna déli, sztyeppeti területének megszerzésére, mivel ott futottak kereskedelmi (folyami hajózási) útvonalai. Ezért hadereje gyakran megütközött a kazárokkal, a kunokkal és a tatárokkal, melyek a mai Ukrajna területén lovas nomád birodalmakat (törzsszövetségeket) tartottak fent, és könnyűlovasságuk portyáival ellenőrizték a térséget. Habár a Kazár Birodalmat szétverték a Kijevi Rusz csapatai, a tatárok 1232-ben legyőzték a Ruszt és elfoglalták Kijevet. A Kijevi Rusz részfejedelemségeinek uralma ekkor mindössze hálózatszerű volt, amely a mai Ukrajna területét képező térségben és főleg a szlávok lakta északi erdőségekre terjedt ki. Az északi erdőrégiót a szláv kulturális hatás, a délit pedig a sztyeppeti népek hatása jellemezte. E történelmi korszak viszonyait a 2. számú ábra szemlélteti.

Később – amikor a Kijevi Rusz csapatai legyőzték a kazár Birodalmat – a déli sztyeppeterületet a kazárokat felváltó kunok népesítették be. A kun törzsek birtokába került sztyeppeti szállásterületen a korábbi nomád lakosság kisebb-nagyobb töredékei is tovább éltek (pl. bese nyők). Pálóczi Horváth András történész így ír Ukrajna kun korszakának etnikai viszonyairól: „A Dnyepertől keletre gyér szláv lakossággal számolhatunk, az oroszok terjeszkedésének a kunok útját állták. A Dnyepertől nyugatra a folyóvölgyekben viszont a XI-XII. században folytatódott a szláv betelepülés. A vezéri szállások mellett létesült nomád városok etnikailag tarka települések voltak. Orosz, görög, bolgár, magyar, alán és más hadifoglyok közül kerültek ki a kézművesek. ... A Dnyesztortól nyugatra eső területre a kunok a XI. század végéig még nem telepedtek be, csak katonailag tartották ellenőrzésük alatt. Itt egyébként is sűrűbb letelepült népességgel számolhatunk: keleti szlávokkal, bolgárokkal, majd a XII. század végétől vlachokkal.” Keletiszláv – vélhetően rutén – néptöredékekkel tehát csak északon és a legnyugatibbi területeken találkozhatunk. A Kijevi Rusz így – a kazár korszakhoz hasonlóan – ismét gátolva volt déli irányú terjeszkedésében, így nem érhetette el a tengerpartot, habár fontos szállítási útvonala húzódott a kereskedelmi hajókkal behajózott Dnyeperen. A Don-vidéki

sztyeppéken a 12. században a kunok éltek a Dnyeper mentéig, lovas nomád portyáik Kijevig hatoltak. A Dnyeper menti területeken – így a Zaporozsje térségében található zúgóknál megtelepedett (illetve honos) lakosság keveredett a sztyepei népekkel (és átvette lovas harcmódorukat) és a későbbi kozákság egyik alapját képezte, miközben halászáttal és különösen hajózással, hajóépítéssel kapcsolatos ismeretei is gyarapodtak.



2. számú ábra. A Kijevi Rusz a 11. században és a délről Kijev felé irányuló kun és besenyő támadások

A Kijevi Rusz jelenlegi Ukrajnát érintő területei Misztyiszláv (-1132) uralma alatt leginkább már csak Kijev térségére korlátozódtak. Misztyiszláv felesége a svéd Krisztina hercegnő, gyermekük, Kijevi Eufrozina (Fruzsina) II. Géza magyar királyhoz ment feleségül. (II. Géza csapatai többször harcolnak szövetségben a Kijevi Rusz csapataival.) 1132 után már decentralizált államról sem beszélhetünk, mivel az független részfejedelemségekre szakadt.

A Kijevi Rusz gyengülésével párhuzamosan erősödött Ukrajna déli részén a kun törzsszövetség. „Az 1160-as évektől a mongol hódításig terjedő korszakban ismét megújultak a kunok Rusz elleni támadásai. Ennek a periódusnak a leglényegesebb jellemvonása, hogy a kun társadalom elindul **egy központosított hatalmi szervezet létrehozásának irányába**. Ezt a folyamatot azonban előbb az 1220-as évek során a mongoloktól elszenvedett vereségek gátolták, majd pedig a mongoloknak az 1236-ban elkezdődött nagy nyugati hadjárata véget vetett a kunok steppei hatalmának.”¹⁰

UKRAJNA TERÜLETÉN LÉTESÜLT LOVAS NOMÁD BIRODALMAK A KIJEVI RUSZ ELLEN (8-15. szd.)

3. számú táblázat

Időszak	Északi régió	Déli régió	A küzdelem eredménye	Hatás Ukrajnára
8-11. század	Kijevi Rusz (főként varég alapon)	Kazár Birodalom	Kazár Birodalom megszűnik a 11. században	Északi erdőkben keleti szláv, délen nomád népek lakják (türk eredetű kazárok), keveredés.
11-13. század	Kijevi Rusz (részben ószláv alapon)	Kun-kipcsak törzsek, majd törzsszövetség	Folyamatos felőrlő harcok, Kijevet a Rusz megtartja	Északi erdőkben keleti szláv, délen nomád népek lakják (kun-kipcsakok), keveredés.
13. - 15. század	A Kijev központú Rusz felbomlása/megszűnése	Tatár (mongol) hadak és az Arany Horda	Krímet, Ukrajnát, Kijevet elfoglalják a tatárok, majd Moszkváig hatolnak.	Tatár hatás az oroszokra és az északukrán erdei keletiszlávokra, déli sztyeppén és a Krímben tatárok telepsznek le, keveredés a kunokkal.

¹⁰ Kovács Szilvia: A kunok története a mongol hódításig. Doktori értekezés. Szegei Tudományegyetem Történettudományi Doktori Iskola. 43-44. o.

1223-1240 között a Kijevi Rusz déli részét lerohanták a tatárok, mintegy kétmillió embervesztést okozva a szláv lakosságnak. **1240-ben a nyugat felé nyomuló Batu kán vezette tatár sereg Kijevet elfoglalva földig rombolta a várost, ennek következtében az elveszítette befolyását.** A tatárjárás a Rusz népességét 8 millióról 6 millióra csökkentette, mely csökkenés elsősorban a déli régiót érintette. A rabszolga-kereskedelem is gyérítette a lakosságot. A korszakot a 13. század közepétől a 14. század közepéig egy tisztán tatár (később Arany Hordaként törzsszövetségként működő) időszak zárta Ukrajna területén, amely igen jelentős kulturális és genetikai hatást gyakorolt a megmaradt szláv (illetve varég, kazár, kun) lakosságra. (Ezt később fokozta a 17. századig folyamatos tatár népességbeáramlás keletről, főként a Nogaj Tatár Kánság irányából.)

2.2. A lengyel-litván hatalom és a tatár népelemek a mai Ukrajna területén (14-17. század)

Az első lengyel behatolás a 14. század közepén történt a mai Ukrajna területének nyugati régióiba, amikor a Lengyel Királyság délkeleti terjeszkedésbe fogott. 1340 és 1349 között a lengyelek bekebelezték a Halicsi Fejedelemség területét, vele együtt megszerezték Lemberget (Lvov, illetve Lviv) is. Ezt követte az első litván területfoglalás északnyugaton a 14. század második felétől. 1362-ben a litván haderő északon legyőzte a tatárokat, így Ukrajna északi részei lengyel-litván fennhatóság alá kerültek.

Ezáltal **Ukrajna második történelmi korszakát** a 14. században megjelenő *lengyel-litván* hatalom határozta meg, mely a 14. század végére fokozatosan a Dnyeperig, illetve a tengerpartig hatolt és folyamatosan harcban állt délen a *tatár népelemekkel, illetve északkeleten az oroszokkal is*. Ez a lengyel-litván hatás, jelenlét ezután négy évszázadon át tartott, amely Ukrajna kialakulása szempontjából igen jelentősnek mondható.

Nagy Lajos 1370-1382 között volt Lengyelország királya. Lányát, Hedviget 1384-ben koronázták lengyel királynővé. A Lengyel Királyság és Litván Nagyfejedelemség **1385-ben lépett unióra**. A Lengyel-Litván Unió Anjou Hedvig lengyel királynő és a litván fejedelem, Jagelló Ulászló 1385-ben létrejött házasságkötése után, 1387-ben kiterjesztette fennhatóságát a Moldvai Vajdaságra is. *Jagelló és utódai idején a Lengyel-Litván Unió volt a világ legnagyobb területű keresztény állama.*

Az egykori Rusz döntő része ekkor a tatároknak alávetett, adófizető fejedelemségekből állt. A lengyel-litván unió által ellenőrzött/uralt Ukrajna lakosságának lélekszáma ekkor mintegy négy millióra tehető.¹¹

A sztyepei térségben milliós számot elérő nagyságrendben megjelenő *tatár népelemek* közül a Lengyel-Litván Unió legjelentősebb ellenfele az 1449-ben létrejött **Krími Tatár Kánság** volt, amely egészen a 17. századig fennállt, de az országnak csak a 15%-át birtokolta. Ugyanakkor a tatárok megszállva tartották a jól védhető Krím félszigetet, melynek területéről folyamatos könnyűlovas portyákat intéztek az ország belső területei felé. 1441-ben a Krími Kánság függetlenné vált az Aranyhordától. 1482-ben a krími tatárok felgyújtották és kifosztották Kijevet. Miután a Krím déli partját az oszmán törökök meghódították, a Krími Tatár Kánság az Oszmán Birodalom vazallusa lett.

A krími tatárok a (szláv szempontból) gyakorlatilag lakatlan Dél-Ukrajna területét ellenőrizték: ott nomadizáltak, legeltettek és fosztogattak. Itt jött létre a **határvidék – krajna, Ukrajna**. Lovasnomád néptörzsek alapítottak itt új falvakat vagy éltek nomádként, állattartásból, vadászatból és halászatból vagy akár zsoldosként kerestek megélhetést. Ez a határmenti szabad lovas nomád – kényszerűen fegyverforgató – népesség képezte a kozákság egyik alapját. Egy-egy tanyacsoport – *szics* – körül kisebb, irreguláris fegyveres csoportok alakultak ki. Együttal *mindenkit be is fogadtak, aki hajlandó volt velük harcolni, legyen az lengyel, ukrán, tatár vagy kazah, cserkesz vagy egyéb sztyepei néptörzsek*. Évtizedek alatt ez a kevert nép – amely csak a harcos életmódjában és tatáros lovas nomád kultúrájában volt egységes – új névvel illette magát: **kozák**. A közép-ukrán határvidék, később lengyel-litván határőr-vidék – krajna, Ukrajna – tehát nem üres térség volt, hanem nomadizáló életmódot folytató kevert etnikumú fegyveresek, a későbbi kozákok által lakott terület. *Az ukrán kozákság – a Zaporozsjei Kozák Had (hetmanátus)* – létezik a Dnyeper kanyarulatában, a „zúgóknál” (za-porogi) területen. Az első kozák közösség a Dnyeper egyik szigetén, a Hortyicán jött létre Zaporozsjeinél, „a zúgóknál.” Ez összefüggött azzal, hogy a 9-12. században a varég (viking) kereskedők állandóan ide telepített, alávetett szláv népességgel vitették át a hajóikat a zúgóknál (kisebb vízeséseknél). Ez a szláv népesség keveredett a varégokkal, később pedig a sztyepei népekkel, illetve eltanulta a hajózást, melynek hasznát a zaporozsjei kozákság a 15-17. században haditevékenysége során jól kamatoztatta. Kozákság azonban nem csak Zaporozsje-en szerveződött, hanem szerte a sztyeppen is. A

¹¹ Razin: A hadművészet története III. kötet. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1964. 273. o.

zsoldosként felbérelhető sztyepei lovasokat a lengyel-litván hatalom fogadta zsoldjába, így létrejött a *regisztrált (lajstromozott) kozákság*, mint határőr lovas katonaság. Az utolsó Jagelló uralkodók, I. Zsigmond és II. Zsigmond Ágost idejére a Litvániát érő tatár támadások ereje lecsökkent, mert az ukrán határvidéken létrejött a *kozákok militarizált osztálya* kiváltságokkal, autonómiával.

E korszak során az ország északkeleti része ellengyelesedett (litvánosodott), más részein a tatár népelemek genetikai-kulturális hatása érvényesült. Arday Lajos történész, a Magyar Tudományos Akadémia doktora szerint: „Az **Arany Horda délnyugati területein** (Kijev-Perejaszlav-Csernyigov/Csernyihiv háromszög) és a **halics-volhíniai fejedelemségben alakult ki az ukrán nép és tudat**. A tatár iga lerázása után **ez az óriási terület lengyel, majd lengyel-litván uralom alá került**; a déli részek a később oszmán-török vazallussá vált Krími Tatár Kánsághoz tartoztak. A lengyel-litván perszonál- (1386), majd reáluniót (1569) követően *az ukrán és bjelorusz, litván főurak* a „natio polonica” részeként nyelvükben-tudatukban *ellengyelesedtek ... Litván és lengyel hatásra* négy társadalmi réteg alakult ki:

- a nemesség;
- a papság;
- a polgárság;
- és a parasztság/jobbágység...

míg a **kozákokat közbenső társadalmi rétegnek tekinthetjük a nemesség és a parasztság között**. Kozákok a 15. század második felében jelentek meg új társadalmi-politikai tényezőként. Zaporozsje-központú „katonai köztársaságuk” területe névlegesen a lengyel-litván „nemesi köztársaság” – Rzeczpospolita fennhatósága alá tartozott, de **a Zaporozsjei Szics „harc állama” az 1540-es évektől a harcosok egészét és az elitet képviselő két Rada/tanács és a Hetman/főparancsnok vezetésével de facto önálló államként működött.**¹² A lengyel-litván korszak alatt a kozákság fokozatosan emelkedett fel egyfajta kishemesi réteggé, melynek *regisztrált létszáma egy évszázad alatt nőtt 3000 főről 40-60 000 főre (a több százezer szabad szics-kozákot nem is számítva)*, és így már politikai szerepvállalásra is alkalmas volt. *Mindez erős lengyel és tatár jelenlét és hatás alatt zajlott*. Csak a 16. században jelent meg a mai Ukrajna északkeleti határvidékén – *a litvánok kiszorítását követően – egy részleges orosz ellenőrzés*

¹² Arday Lajos: Ukrajna II. – Történelem, etnikum, identitás, (geo)politika. International Relations Quarterly, Vol. 5. No.3. (Fall 2014 Isz)

alatt álló övezet, mely az ukrán területek 10%-ára terjed ki. 1523-ban a jelenlegi Harkov ukrán határrégió Oroszországhoz csatlakozott. Ugyanekkor azonban délen az Oszmán Birodalom vazallusává vált Krími Tatár Kánság már a mai Ukrajna 30%-át tartotta ellenőrzése alatt. Az orosz katonai fenyegetés hatására létrejövő lengyel-litván unió hatékony lengyel segítséget biztosított a litvánoknak az orosz behatolók elleni harc szervezettebb folytatásához, ezáltal az orosz ellenőrzés alatt álló területek a 17. század közepére csökkentek. A tatár katonai jelenlét azonban továbbra is megvalósult az ország mintegy harmadán, így ezen a déli határvonalon hathatós katonai ellentevékenységre kényszerültek a lengyelek. E határőr tevékenység kulcs-eleme a **kozák határőr lovasság** szervezése volt. A lengyel regiszterbe felvett kozákok kikerültek a sztaroszták uralma alól és közvetlenül a lengyel koronahetmannak lettek alárendelve, valamint jelentős privilégiumokat kaptak, úgymint egyházi és földesúri terhek alóli mentesség, önkormányzati jog.

A szabad szics-kozákok regisztrált ezredekbe szervezésével sorra jöttek létre a lengyel parancsnokság alatt álló kozák csapatok a 15-17. század során. Egy 1444-es dokumentum alapján a rjazanyi kozákokat az Arany Horda csapatainak a támadása ellen hozták létre. (1480-ban a mongol Arany Horda összeomlott, a Don folyó térségének nyugati felét ekkor a Krími Tatár Kánság, keleti részét a Nogaji Tatár Kánság ellenőrizte.) A lengyel krónikákban a kozákok említése 1493-ból származik, amikor a cserkaszi kormányzó, Bogdan Fedorovich Glinsky határőr különítményeket létesített Cserkassziban, elfoglalta Ocsakov török erődjét. Stepan Razin kijevi ezredesnek sikerült a történelem során először az összes kozákot, azaz a Poltavai és a Donyeck-i ezredet is, maga mellé állítania 1502-ben. Ekkor tértek át az utolsó krími tatár nomád kozák néptörzsek és a mohamedán nagajok az ortodox keresztény hitre – egy részük a kozákságba olvadt. A 16. század elején a Dnyeper-szigeteken (Zaporozsje) kozákok kezdenek letelepedni (illetve a mai Kirovograd, Dnyepropetrovszk és Zaporozsje régióban). 1552-ben a Dnyeper Hortyica szigetén Dmitrij "Baida" Vishnevetsky volyni lengyel herceg egyesíti a kozákok szétszórt csoportjait, és saját költségén faerődöt épít a támadások ellen - az első Zaporozsjei Szics jött ekkor létre. 1570-ben megalakul a Doni Kozák Hadsereg (a jelenlegi ukrán Luhanszki és Donyeck régió északkeleti részén.) A lengyelek által adományozott hetman-pozíció csak meghatározott hadjáratok és háborúk idején létezett, a korai hetmanátust – mint katonai közigazgatási egységet – is csak háború idején mozgósították és állították fel. A megerősített kozák szicsekben (Zaporozsje, Csihirin stb.) állandóan állomásozott kozák katonaság.

UKRAJNA TERÜLETÉN LÉTESÜLT KOZÁK HADAK A TATÁR-TÖRÖK HADAK ELLEN (1444-1630)

4. számú táblázat

Időszak	A kozák had megnevezése	A katonai műveletek eredménye	Az események hatása a korabeli Ukrajnára
1444-1505	1444: Rjazanyi Kozák Had (későbbi Doni Kozákok) megszerzése a mai ukrán Donbasz régióban.	A krími tatárok portyáznak Oroszország és a Lengyel-Litván Nemzetközösség között, <i>ellenük kozákokat vetnek be</i> . Lengyelek Cserkassziig és Ocsakovig hatolnak. Litvánok Kijevben. Tatárok elleni <i>defenzív orosz műveletek</i> az erdőség és a sztyeppe határán kozákokkal.	Ukrajna területét litvánok, lengyelek, a tatár-török lovasok és a vegyes eredetű kozák lovasok részlegesen ellenőrzik. <i>Az északi erdőlakó népesség ellengyelesedik</i> . Krímben a nogajlar tatárok az ott élő kun-kipcsak törzseket magukba olvasztják, létrejön a krími tatárság.
1505. 04.23.	Felállítják Stepan Razin (ideiglenes) Kijevi Kozák Hetmanátusát.	Lengyel szervezésű kozák hadak csapása alatt <i>a Krími Tatár Kánság gyengülése</i> .	<i>A krími tatárok megkeresztelkednek, részben beolvadnak a kozákságba.</i>
1552-1556	Zaporozsjében a lengyel Vishnevetsky herceg létrehozza a Zaporozsjei Kozák Szics-et.	Lengyelek rövid ideig Zaporozsjét is ellenőrzik, de a tatárok ezt elpusztítják. Kozákok tengeri műveletei Ocsakovnál.	Zaporozsje térségében a Kijevi Rusz óta élő szláv segédnép – amely a varégokkal és a sztyeppei népekkel is keveredett – fontos katonai szerephez jut és 1782-ig kozák politikai központként is funkcionál.
1570	Lengyel támogatással létrejön a Doni Kozák Had a mai Luhanszk és Donyeck régióban.	A Dnyeper régióból származó kozákok az orosz Harkovig terjeszkednek.	A lengyel terjeszkedés eléri legkeletibb határát. A Doni Kozákság később fontos szerephez jut az 1918-1922 közti államalkotó időszakban is.
1572-1630	Lengyel támogatással állandósul a Zaporozsjei Kozák Had.	Immár lengyel uralkodó által <i>„bejegyzett kozákok”</i> harcolnak a tatár-török hadak ellen (1572).	A lényegében nemesi státusz kiszélesítésére törekvő szabad szics-kozákok rétege növekszik, egyfajta kisenemesi réteggé válik, végül fellázadnak (1630-1648-1654).



3. számú ábra. Ukrajnában a lengyel jelenlét 1370-1795 között négy-száz éven át folyamatos (és a nyugati területeken 1922-1939 között is folytatódik)

Báthory István 1576-1586 között volt Lengyelország királya. Lengyel uralkodóként hozta létre a lajstromozott katonáskodó kozákság intézményét az 1578 szeptemberében kiadott „Egyezmény a szics-kozákokkal” elnevezésű adómentességi kiváltságot biztosító rendeletével. **„A lengyel-litván uralkodóknak és birtokosoknak elemi érdekük volt a déli határok védelme az ismétlődő török hadjáratok és állandó tatár betörések ellen, ezért a kozákokból próbáltak szervezett határvédelmi erőt kialakítani. Az első sikeres lépés Báthory nevéhez fűződik, aki 1582-ben 6000 kozákot vett állami szolgálatba. A hajdúkhoz hasonlóan ezek a „lajstromozott kozákok” mentesültek az egyházi**

és a földesúri terhek alól, katonai szolgálati birtokot kaptak és önkormányzati joggal rendelkeztek.”¹³

A lengyel zsoldban álló kozákság létszáma a 16. század közepétől egy évszázad alatt 3000 főről 40 000 főre növekedett, melyet a szabad kozákság erői egészítettek ki. Csak ez a kezdetben jelentős tatár népességet beolvasztó határőr-réteg, a kozákság tudta biztosítani a 17. században a mai Ukrajna területén a lengyel déli határ katonai erőegyensúlyát a szintén könnyűlovas tatár betörésekkel, portyákkal szemben. A lengyelek tehát saját területeik védelme érdekében kénytelenek voltak egyre nagyobb összegeket fordítani a kozákság zsoldjának kifizetésére, még akkor is, ha a regisztrált (zsoldban álló) kozákság – melynek a lengyelek különféle kisenemesi jogokat biztosítottak – egyre inkább politizáló réteggé vált. A szabad szics-kozák azonban problémaforrást jelentettek, mivel ekkortól regisztrált társaik jogállását igyekeztek elérni - amelynek 1638-ig több kozákfelkelés keretében is hangot adtak. Emiatt végül „a lengyelek számára egyre elfogadhatatlanabbá vált a kozákok „*állam az államban*” elképzelése önmagukról.”¹⁴ A lengyelek kísérletet tettek az ukrán kozákság jogainak megvonására, ez azonban a Bogdan Hmelnickij-féle kozákfelkelés kirobbanásához vezetett.

Lényegében ez a kozákság dinamikus létszámnövekedésével járó haderőszervezési folyamat – a kozák ezredek, majd a kozák szicsek létrejötte és ezek nemesi és territoriális jogai, autonómiája – vezetett el az első kozák állam megalakulásához. 1648-1654 között zajlott Bogdan Hmelnickij kozák hetman felkelése, amely az ukránai kozákállam létrejöttét eredményezte. Jogutódjai lényegében a Zaporozsjei Kozák Szics felszámolásáig, 1775-ig álltak fenn.¹⁵ Valóban a Hmelnickij által 1654-ben létrehozott Kozák Hetmanátus volt az első ukrán állam, állapítják meg az ukrán történészek.

¹³ Arday Lajos: Ukrajna li. – Történelem, etnikum, identitás, (geo) politika. International Relations Quarterly, Vol. 5. No.3. (Fall 2014 Isz)

¹⁴ Kozák–lengyel háború (1648–54). [https://hu.wikipedia.org/wiki/Koz%C3%A1k%E2%80%93lengyel_h%C3%A1bor%C3%BA_\(1648%E2%80%9354\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Koz%C3%A1k%E2%80%93lengyel_h%C3%A1bor%C3%BA_(1648%E2%80%9354))

¹⁵ 1654. január: a kozák Rada - a zaporozsjei kozákok találkozója, élükön Bogdan Hmelnickij hetmánnal, aláírja a Perejaszlavszkij - megállapodást, amely szerint a zaporozsjei hadsereg az orosz cár szolgálatába lépett. A kozákok feletti orosz kulturális és etnikai befolyás – ellentétben a korábbi évszázadok során a kozákságra gyakorolt tatár, török, lengyel és sztyeppe hatással – csak ekkortól datálható.

Magyar történészek is foglalkoztak az ukrán államiság kérdésével. Varga Beáta szerint „A 17. század közepétől végig követhető az ukrán vezető körök részéről **az önálló ukrán államiság megteremtésére irányuló lankadatlan törekvés**, még akkor is, ha kevés esélyt láttak arra, hogy a szomszédos államok elismerjék a szuverén Ukrajnát. ... A peremvidéktől *az önálló ukrán állam létrejöttéig vezető hosszú történelmi folyamat* során az ukrán területek a hatalmi erőterek kettős, majd hármas perifériájává váltak. ... A 17. század második felében megindult a Kelet-Európai régió vezető államainak – Oroszország, Lengyelország, Svédország és az Oszmán Birodalom – vetélkedése a mezőgazdasági termelésre kiválóan alkalmas ukrán földek, valamint **a harc-edzett kozákság fegyveres erejének birtoklásáért, ugyanis a több tízezres kozák sereg feletti rendelkezés joga kulcsfontosságú szerepet játszhatott a szóban forgó uralkodók expanzív törekvéseiben.** ... A 17. század közepéig a **lengyel–litván hatás, illetve fennhatóság nyomta rá a bélyegét az ukránok történelmére** ... **Az 1632. évi lengyel királyválasztó országgyűlésen már együtt jelentek meg a lajstromozott és a zaporozsjei kozákok követői. A kozákok „rendjük”** nevében jogaik kiterjesztését és egységesítését kérték a trónjelölt Ulászlótól. ... Az 1654. évi perejaszlavi egyezmény Ukrajna számára azt eredményezte, hogy a lengyel–litván fennhatóságot az orosz kötelék váltotta fel ... **Az 1654-ben Oroszországhoz önkéntesen csatlakozott ukrán területekből kiformalódó hetmanátus hivatalos elnevezése a Zaporozsjei Had lett**, amely formula egyszerre jelölte a Romanovok szolgálatában álló 60 ezer fős kozák sereget és **a kozák ezredekre, mint adminisztratív egységekre épülő ukrain közigazgatási rendszert.** ... A **hetmani diplomácia** legfőbb jellemvonása 1648-tól kezdve elsősorban abban mutatkozott meg, hogy a **kozák vezetés** – az **ukrán államiság** megteremtésére és legitimálására irányuló törekvéseket szem előtt tartva – megpróbált lavírozni Oroszország, Lengyelország, Svédország, az Oszmán Birodalom és a Krími Kánság között ... **1657-ig sikerült megszilárdítani Ukrajna geopolitikai helyzetét, mint egy elvileg független államét, amely csak névlegesen függött a térség egyes uralkodóitól.** ... Az ukrán területek birtoklásáért kirobbant orosz–lengyel háborút lezáró 1667. évi andruszovói egyezmény értelmében Nyugat-Ukrajna átmenetileg visszakerült a Rzeczpospolitához.”¹⁶ Az önálló ukrán államiságra törek-

¹⁶ Varga Beáta: Önállóság, nemzeti identitás és külpolitika Ukrajnában a 17. század közepén. https://tti.abtk.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/vil%C3%A1gt%C3%B6rt%C3%A9net/vt_2011_3-4/149-162_varga_beata.pdf

vés eseményeit másik történészünk, Arday Lajos a következőkben foglalja össze: **„Az 1640-es évekre az „állami kozákok” száma 20, majd 40 ezerre növekedett. ... Az 1638-as Zaporozsjei Kozák Had ordinációja és az 1648-as felkelés eredményeit rögzítő Zborivi Egyezmény (1649) értelmében a kozákság egy meghatározott területen letelepedett, ...államilag szervezett és irányított, intézményes egységgé vált; ... kialakult a kijevi, braclavi és csernyigovi vajdaságot magába foglaló, autonómnak nyilvánított Kozák-Ukrajna, ahová a lengyel hatóságok hatásköre nem terjedt ki ... kiépült a hetmani adminisztratív szervezet, melyben egy lehetséges ukrán állam körvonalai sejlettek fel. Ez történelmi fordulópont volt, és az 1780-as évekig fennálló hetmanátust a mai ukrán állam elődjének tekintik.”**¹⁷ Megosztott formában a Hmelnickij által kivívott ukrán hetmanátus (korlátozott, de részben szuverén) jogai – melyek a kozák hetmanátushoz, mint katonáállamhoz kötődtek – egészen 1782-ig, illetve 1795-ig fennálltak.

Az 1655-1667 közötti orosz-lengyel háború rámutatott egy jelentős erőegyensúly-változásra: a lengyel-litván hatalom számára immár nem a tatárok, hanem az orosz haderő jelentette a legnagyobb katonai fenyegetést. A 13 éven át tartó lengyel - orosz háborút követően keleti részeit (Dnyeperen túli vidékeit) bekebelezte az erősödő Orosz Birodalom. A Rusz egykori központja, Kijev is ekkor került orosz fennhatóság alá. A Bogdan Hmelnickij által – kezdetben lengyel, majd orosz szövetség alatt - alapított önálló ukrán kozákállam tehát már ebben az erősödő orosz katonai erőterben jött létre.

Katonai szükségszerűség, védelmi kényszer vezetett el a független kozák hetmanátus jogköreihez kötődően létrejött első szuverén ukrán államhoz. Varga Beáta erről így ír: **„A lengyel központi hatalom igényelte egy olyan katonai réteg kialakulását és fennmaradását, amelyet szükség esetén fel lehetett használni. ... A regisztrált kozákokat (lajstromozottakat) jelentős – a későbbiekben ugyan többször megnyirbált – privilégiumokkal ruházták fel. Törvényesen mentesültek mindenféle egyházi és földesúri szolgálat alól, katonai szolgálati birtokot kaptak és önkormányzattal rendelkeztek. ... 1576-86 között Báthory István szerezte meg a lengyel trónt. 6000 főre növelte a lajstromot. A kijevi, braclavi, csigirini, Belaja Cerkov-i és perejaszlavi vajdaságban ettől kezdve egy-egy kozák ezred állomásozott. 1629-ben ... a lajstromot 8000 főre emelték. A kozákság a későbbiekben arra törekedett,**

¹⁷ Arday Lajos: Ukrajna II. – Történelem, etnikum, identitás, (geo) politika. International Relations Quarterly, Vol. 5. No.3. (Fall 2014 Isz)

hogy a *nemességgel teljesen azonos jogállásba kerüljön*. ... 1637 áprilisában a lengyelek 7000 főt vettek jegyzékbe ... Az 1630-as években kialakulóban volt bizonyos **kozák egység**. ... Egyre inkább megnőtt politikai súlyuk. A regisztrált kozákság egyre aktívabban politizáló katonasággá vált. ... **Az 1648-54. évi ukrán mozgalom** folyamán két szerződést kötöttek a harcoló felek. Az 1649. augusztusi zborovi egyezményben **a lajstromozottak létszámát 40 000-re emelték ... a kijevi, braclavi és csernyigovi vajdaságot magában foglaló „Kozák-Ukrajnát” autonómnak nyilvánították**, ahová az állami és földesúri hatóságok hatásköre nem terjedt ki. ... **Csigirinben kiépült a hetmani adminisztratív szervezet, amely egy önálló ukrán állam csírájának is tekinthető**. ... Az 1654. január 8-i perejaszlavi radán Hmelnycikij azon kérdésére, hogy az ukrán nép kit választ uralkodójának – a török szultánt, a krími kánt, a lengyel királyt vagy az orosz cárt –, a jelenlévők ... az Oroszország alatti fennhatóság mellett döntöttek. Az 1654. március 27-én kiadott „Adománylevélben” közösen határozták meg az orosz állam és Ukrajna között kialakult új viszonyt, melyben legrésztelenebben a kozákokat érintő rendelkezéseket dolgozták ki. Eszerint az orosz állami szolgálatban álló kozák sereg létszámát 60 000 főben maximálták; maguk közül választhatták vezetőjüket ... az orosz kötelékbe került ukrán – „kis-oroszországi” – területek **teljes körű autonómiát kaptak**.¹⁸

A Hmelnycikij által alapított független Kozák Hetmanátus létezését jelentősen átalakította Ukrajna 1667-es Dnyeper-menti lengyel-orosz kettéosztása, mely kettéosztotta magát a Kozák Hetmannátust is. Az orosz oldalon lajstromozott kozákság létszáma 21 000 fő volt.¹⁹

Az elvileg orosz szövetségben lévő ukrán *kozákok egyes csoportjai az oroszok ellenségeinek számító svédekkel, illetve II. Rákóczi Györggyel léptek szövetségre*. A Lengyelország-Litvánia jelentős részét elfoglaló svéd-brandenburgi és erdélyi hadsereg vereségét követően, **1667-ben Oroszország és Lengyelország között felosztották Ukrajnát, az andruszovói béke értelmében a Bal parti Ukrajna évszázadokra orosz kézre került, míg a Jobb parti Ukrajna lengyel kézen maradt**. Számos kozák nem értett egyet Ukrajna fenti megosztásával. Az oroszok által ellenőrzött bal parti Ukrajna kozákságát a folyamatos oroszellenes felkelések jellemezték. A felkeléseket vezető

¹⁸ Varga Beáta: A zaporozsjei kozákság születése. https://tti.abtk.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/vilagtortenet/vt_1994_2/varga.pdf

¹⁹ Razin: A hadművészet története III. kötet. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1964. 204. o.

Sztyenka Razin, Kondratyij Bulavin és Jemeljan Pugacsov doni kozákok voltak. Lengyelország meggyengülése és a svédek legyőzése után Moszkva megnyírbálta a Hetmanátus 1654-ben garantált státusát; a kozákok távoli harctereken szenvedtek súlyos veszteségeket, míg Ukrajnában a centralizálást szolgáló orosz erők tartózkodtak nagy számban.

Mindeközben a lengyeleknek – elsősorban a kozákságra támaszkodva – továbbra is jelentős harcokat kellett megvívniuk az Oszmán Birodalom vazallusaként harcba induló krími tatárokkal a lengyel déli határon (mai Ukrajna középső régiói).

2.3. A lengyel-orosz megosztottság a mai Ukrajna területén (18. század)

A Kazáni és az Asztraháni Kánság elfoglalásával Oroszország az 1550-es években Kelet-Európa legerősebb hatalmává vált, ám a Fekete-tenger partvidéke felé ekkor még nem volt képes terjeszkedni. A 17. század végén az orosz haderő több sikertelen hadjáratot szervezett meg Golicin herceg vezetésével a déli irányba (1687, 1688). A 18. században a Nagy Péter cár katonai reformjai következtében kibontakozó orosz katonai erőfölény egyre nagyobb szerephez jutott a mai Ukrajna területén. Több korai sikertelen hadjárat után Nagy Péter nyugati mintára szervezte át gyalogságát, tüzérségét, haditengerészetét és folyami flottilláját.²⁰ Haderejének lovassága néhány ezrednyi reguláris dragonyosból (lovasított gyalogságból) és mintegy 23 000 főnyi határőrlovas kozákból (zaporozsjei és doni kozákok) állt.²¹ Péter cár 1696-ban sikeres hadjáratot vezetett a Don-menti Azov erődítménye ellen, ahova azután orosz helyőrséget és mesterembereket telepített. *Ez volt az első jelentősebb orosz betelepítés Ukrajna keleti határára, melyre tehát csak a 18. században került sor.*

Nagy Péter sikeresen alkalmazta Azovnál a kozákokat, azonban **jo-gaik megnyírbálására is sort kerített, amely sorozatos kozák-lázadásokhoz vezetett.** 1667-1671 között *Sztyepan Razin* oroszellenes kozákfelkelése 200 000 kozákot mozgósított és jelentős területeket tartott kozák ellenőrzés alatt.²² *Petro Ivanyenko* vezetésével emiatt 1692-ben keltek fel a kozákok Zaporozsijében. A Dnyeper bal parti, orosz

²⁰ Robert K. Massie: Nagy Péter élete és kora. I.P.C. könyvek Kft. 2014. Budapest. 115. o.

²¹ Uo. 182. o.

²² Razin: A hadművészet története III. kötet. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1964. 225-236. o.

ellenőrzésű kozákok kiváltásáinak mellőzése miatt tört ki 1707-ben a *Bulavin-felkelés*, a függetlenségért küzdő kozákok lázadása, majd 1709-ben *Ivan Mazepa* és XII. Károly svéd király között jött létre egyezés. Nagy Péter cár uralkodása idején *Mazepa, a zaporozsjei kozákok* akkori hetmanja fellázította a kozákságot Moszkva ellen.²³ A svéd király segítségével saját fennhatósága alatt álló független Ukrajna megalakítását tervezte - mivel nem tudott belenyugodni Ukrajna Dnyeper folyó mentén történő lengyel-orosz kettészakításába, a lengyel (királyi) fennhatóságot elismerő Jobb parti, ill. az orosz (cári) hatalmat elfogadó Bal parti Ukrajna létezésébe -, és *a két Kozák-Ukrajna egyesítésére törekedett*. Mazepa lázadását leverték. 1711-ben *Pilip Orlik* vezetett kozákfelkelést a cár ellen. Nevéhez fűződik az ún. Benderi Alkotmány, amelyben megfogalmazták a szuverén Ukrajna létrehozásával kapcsolatos igényt.

Végül – egy évszázados konzekvens hadjárat-sorozat után – az orosz hadak 1786-ban a Kinburn erődnél elérték a Fekete-tengert és elfoglalták a Krímet, kiszorítva ezzel az Oszmán Birodalom vazallusként ott települő krími tatárokat. A tatárok jelentős lélekszámú néptöredékei ekkor olvadtak be „Orosz-Ukrajna” lakosságába. Az 1768-1774 közötti orosz-török háború után Oroszország annektálta a Dnyeper torkolatánál fekvő földeket is. A Krími Tatár Kánság ezzel függetlenné vált az Oszmán Birodalomtól és Oroszország befolyása alá került. Egyúttal növekedett az orosz befolyás és katonai jelenlét Ukrajnában.

Ukrajna **harmadik történelmi korszakára** a *lengyel-orosz megosztottság* jellemző a 18. században, melynek határvonalát a Dnyeper alkotta. A korszak végére Ukrajna nyugati fele immár négyszáz éve állt lengyel befolyás és hatás alatt, míg a keleti részen kezdetét vette az orosz hatás kibontakozása.

²³ *Ivan Szyepanovics Mazepa* 1639-ben született a ma Ukrajnában található Mazepinciben, és nemes ifjúként előbb a kijevi akadémián, majd a varsói jezsuita kollégiumban tanult. II. János Kázmér lengyel király udvarába került apródnak. 1656–59 között a holland Deventerben ballisztikát tanult. Később visszatért Varsóba, és a király udvaroncaként 1659–1663 között több diplomáciai küldetést is teljesített Ukrajnában. Mazepa 1669-ben állt a Dnyepertől nyugatra élő kozákok vezérének, Dorosenkónak a szolgálatába. Úgyesen használta ki a kozákok, valamint a lengyelek és az oroszok közötti viszályokat, gyorsan emelkedett a ranglétrán, és 1687-ben megválasztották Ukrajna hetmanjává. Amikor XII. Károly serege Ukrajnába ért, 1708-ban a hetman ötezer kozákkal csatlakozott hozzá, de a felkelést leverték. Udvari István: *Iván Mazepa kozák hetman és kora*. Klió, 2003/1.

Az orosz ellenőrzésű Bal-parti Ukrajnában Katalin orosz cárnő 1764-ben felszámolta a Kozák Hetmanátust, 1775-ben pedig elpusztította a Zaporozsjei Kozák Szicst. 1782-től a kozákokat reguláris orosz ezredekbe sorozták be, a kozákság – és ez által az ukránok – részleges autonómiája, részleges államisága ezzel ott megszűnt.

Az oroszok kitelepítésekkel kezelték a sorozatos oroszellenes lázadásokban tetet öltő kozákkérdést. Alekszej Mihajlovics cár Harkovba telepítette a kozákok egy részét, ahonnan – Szteпка Razin felkelésének leverése után – Szibériába száműzték őket. Ezzel létrejött a szibériai kozákság. A zaporozsjei kozákokat a Kubánba telepítették ki, így született meg a kubáni kozákság.

A Jobb parti lengyel-Ukrajnában 1795-ben a fél évezredes lengyel korszaknak is vége szakadt, amikor az oroszok – Lengyelország az évi felosztásakor – átvették az ellenőrzést Nyugat-Ukrajna jelentős része felett is. (A lengyelek még egyszer visszatértek Ukrajnába, amikor 1922-1939 között ismét birtokba vették Kelet-Galíciát és Nyugat-Volhovinát.)

2.4. A Habsburg Birodalom és Oroszország együttes jelenléte a mai Ukrajna területén (18-20. század)

1772-ben, Lengyelország első felosztásakor Galícia a Habsburg Birodalomhoz, Ukrajna többi része pedig Oroszországhoz került. Lengyelország harmadik felosztása, 1795 után Ukrajna területét a többségi orosz jelenlét jellemezte, miközben az ország mintegy 15%-át kitevő terület osztrák kézre került. Oroszországon belül öt kormányzóság volt (Kijev, Harkov, Csernyigov, Novgorod-Szeverszk, Jekatyerinoszlavszk, összesen 30 millió ukrán), illetve az Osztrák Magyar Monarchián belül két tartomány jött létre (Galícia keleti fele és Bukovina északi fele, összesen 4,3 millió ukrán).

Bizonyos fokú ukrán nemzetfejlődés ugyan végbemehetett az ország osztrák-magyar ellenőrzésű nyugati területein, ám a terület többségét képező orosz ellenőrzésű keleti részen egészen 1918-ig nem nyílt lehetőség az ukránok és a kozákok, az ukrán kozákság jogainak bármilyen jellegű gyakorlására. Az ukrán függetlenség és önállóság katalizátorának tekinthető kozákokat az oroszok megfosztották jogaiktól és autonómiájuktól, katonai erejüket regularizálták és besorozták az orosz haderő kozákezredeibe.

1916-ra a kozákokat az orosz haderőben 58 harci ezred mennyiségűre növelték. Összesen 11 kozák had – a doni, a kubányi, a tyereki, az asztrahányi, az uralszki, az orenburgi, a szibériai, a szemirecsenszki, a Bajkálon-túli, az amuri és az uszuri had – működött 1917-ig.²⁴ A kozákság alkalmazási területe ekkor már túlmutatott az ukrán államhatárokon, részben a haderő alkalmazási igényeivel összhangban, részben mert Nagy Katalin uralkodásának idejétől a kozákokat kitelepítették az ukrán területről. **1917-re 4,5 millió kozákot tartottak nyilván**, aktív állományukat 164 kozákezredbe szervezve vetették be az I. világháborúban.

3. Napjaink ukrán történelme és az orosz-ukrán konfliktusok (1918-2022)

3.1. Az 1918-as hetmanátus és szovjet-orosz leverése 1922-ben

Az I. világháború második felében – az 1917-es oroszországi bolsevik forradalom hatására –, illetve az 1917-es osztrák-magyar és német ukrajnai területfoglalás eredményeképpen bizonyos mozgástér nyílt az ukrán állami önállóság megvalósítására. Az ukránok már 1917-ben követelni kezdték önálló államiságuk elismerését (Ukrán Központi Rada létrejötte). 1917 őszén a Kijevi, Csernyihivi és Katerinoszlavi kormányzóságokban egyre nagyobb méreteket öltött a Szabad Kozákok Mozgalma. *Szkoropadszkij ukrán hetmant 1917 októberében Csihirinben a szabad kozákság atamánjává választották.* Emellett Szkoropadszkij 1918. október 16-án rendeletileg is megújította a kozákság intézményét a Csernyihivi, a Poltavai kormányzóságokban és Szlobozsanscsinában. A függetlenséggel kapcsolatos mozgástér az 1918-1922 között zajló orosz polgárháborúban, az antantintervenció, illetve a lengyel-szovjet háború során továbbra is fennmaradt, amelyet az ukránok kihasználni törekedtek. A különféle önálló ukrán államalakulatok azonban rendre a megszálló nagyhatalmak haderőinek támogatásával jöttek létre:

- a német megszállás oltalma alatt 1918 áprilisában létrejött a Kijevi Kozák Hetmanátus Pavlo Szkoropadszkij hetman vezetésével.²⁵ Az ukrán hetmanátus több új kozák hadosztályt hozott létre;

²⁴ A. V. Sopova: A kozákok eredete a történetírásban.

²⁵ 1918. november 14-én meghirdette Ukrajna föderációját a fehérgárdista Oroszországgal.

- többször kiáltottak ki különböző ukrán köztársaságokat, az osztrák-magyar ellenőrzésű Lembergben 1918 novemberében tették ezt, létrehozva a Nyugat-ukrán Köztársaságot (Galícia, Kárpátalja), mely később csatlakozott Kijevhez;
- előbb német, majd antant támogatással megszervezték az Ukrajna legkeletibb részének tekinthető Luanszk-Novocserkask-Rosztov régióban a két évig fennálló Doni Köztársaságot (kozákállam) és a Doni Kozák Hadsereget, amely a németektől támogatott kijevi ukrán központi radával szorosan együttműködött, haderőelemei és -vezetése a polgárháború során később a Krímben települt 1921-ig²⁶;
- a megszálló lengyel haderő egyes időszakokban támogatta a Szemjon Petljura által vezetett ukrán államot;
- Vrangel báró, kozák atamánt az ukrán hetman, Pavlo Szkoropadskij kérte fel szerepvállalásra a fehér oldalon 1918-ban, így Vrangel a Krímben létrehozta Ukrajnával szövetséges államát. A Doni Köztársaság (kozákállam) élén Gyenyikint felváltó Vrangel báró már kompromisszumkésznek bizonyult az ukrán állam függetlenségének elismerése tekintetében, és Peltjura kormányával is tárgyalókészséget mutatott.

A különböző ukrán államalakulatok (hetmanátusok) rendszerint vagy jogfolytonosak voltak egymással, vagy szövetséges viszonyt alakítottak ki 1918-1922 között. Nem-hivatalos „államnak” tekinthető

²⁶ Ukrajna keleti részét a doni kozák atamánok (Krasznov és utódai) tartották ellenőrzésük alatt. A doni kozákok, a Don folyó középső és alsó folyása mellett megtelepedett kozákok a mai Dél-Oroszországban és **a mai ukrán Donbasz régióban** a 16. század végétől 1918-ig ellenőrizték. 1786 után a doni kozákok földjét hivatalosan Doni Had Földjének nevezték. Területei ma a rosztovi, volgográdi és voronyezsi régiókhoz tartoznak Oroszországban, és **a Luhanszki területhez Ukrajnában**. 1805-ben a doni kozákok központja Cserkasszk helyett a magasabban fekvő területre épített Novocserkasszk lett. A Doni Kozák Had független, illetve autonóm államalakulat volt. A Don mellékén, Novocserkasszkban német csapatok védőszárnyai alatt rendezte be Szergej Kalegyin kozák atamán főhadiszállását 1918-ban. Kalegyin atamánt hamarosan Krasznov atamán, lovassági tábornok váltotta. Fölállították az önkéntes Doni Hadsereget Anton Gyenyikin tábornok parancsnokságával, akitől Vrangel tábornok, kozák atamán vette át a parancsnokságot a Krímben. A Doni Köztársaság (kozákállam) háromszínű: kék, sárga és vörös zászlaja is hasonlított az ugyancsak 1918-ban létrejött Ukrajna zászlajához. 1917-ben a katonáskodó kisbirtokos kozákok még a doni régió lakosságának mintegy 40% -át tették ki. A szovjetek 1922 után csaknem kiirtották a reakcióként és faji alapon is üldözött doni kozákokat.

Mahno ukrán hadserege és az általa ellenőrzött közép-ukrán terület is.²⁷

Mivel a kozákok egyfajta, Zaporozsje térségéből eredő nemzetként tekintettek magukra, az oroszok által létrehozott szétszórtságot (széttelepítettséget) kívánták visszarendezni az 1918-1922 között létrehozni tervezett Kozák Államszövetséggel.²⁸ A doni és a kubáni kozákok 1918-tól munkálkodtak egy kozák államszövetség létrehozásán. Ez volt a doni, a kubáni, a tyereki és az asztrahányi kozákságot tömörítő *hétmilliós Doni-Kaukázusi Szövetség*, melynek kulcspolitikusa *Krasznov atamán* volt.²⁹ A szovjet-orosz haderő ezeket a kezdeményezéseket 1922-re végérvényesen leverte.

A lengyelek 1922-1939 között ismét birtokba vették Kelet-Galíciát és Nyugat-Volhovinát, ahol 4 millió ukrán élt. Többségük a lengyel etnikumhoz tartozott vagy a 600 éves lengyel jelenlét alatt ellengyelesedett ukrán volt.

E korszakról elmondható, hogy 1917-1922 között Szovjet-Oroszország többször lerohanta a független ukrán államot, majd a Holodomor³⁰ néven ismert éhínséggel fejezte be „stabilizáló műveleteit” 1932-1933-ban.

3.2. Az 1941-es hetmanátus és szovjet leverése 1944-ben

A független Ukrajnát Sztepan Bandera vezetésével kiáltották ki ismét 1941. június 30-án Lvovban, a szovjet csapatok távozását követően.³¹ A német megszállás miatt azonban a függetlenség kikiáltása ekkor még sikertelen maradt. 1941 júniusában Banderát letartóztatták

²⁷ Az anarchista vezér, Nesztor Mahno parasztmozgalma, mely később 80 000 fős fegyveres csoport szerveződésének forrása lett.

²⁸ Halász Iván: A tábornokok diktatúrái - A diktatúrák tábornokai. Fehérgárdista rezsim az oroszországi polgárháborúban, 1917-1920. Magyar Ruszisztikai Intézet, 2005.

²⁹ Halász Iván: A tábornokok diktatúrái - A diktatúrák tábornokai. Fehérgárdista rezsim az oroszországi polgárháborúban, 1917-1920. Magyar Ruszisztikai Intézet, 2005. 133. o.

³⁰ „A sztálini államszocialista fordulatot Ukrajnában is kuláktalanítás és erőszakos szövetkezesítés követte, amelynek következménye az 1932-33-s, több millió áldozatot követelő éhínség volt.”- írja a Magyar Nagylexikon, Magyar Nagylexikon Kiadó, Budapest, 2003.

³¹ Banderát Nyugat-Ukrajnában nemzeti hősnak tartják. Nyugatra távozása után a szovjet KGB 1959-ben Münchenben meggyilkolta. 2007-ben Lembergben szobrot kapott, 2009-ben Bandera-emlékbélyeget is kiadtak, 2010-ben pedig Viktor Juscsenko ukrán elnök az Ukrajna hőse címet adományozta Banderának.

a németek és a Sachsenhausen-i koncentrációs táborba szállították. A Banderához hű erők ekkor Ukrán Felkelő Hadsereg (UPA) néven egyesültek és *partizánharcot* folytattak a németek és a szovjetek ellen is – mindezt illegalitásban tették. Az UPA-nak egyes becslések szerint legalább 30 – 35 000 fegyveres katonája volt. Ukrajnában 1942-től zajlott a német haderőt támogató kozák lovashadtest felállítása, ill. a németeket támogató ukrán segédcsapatok létrejötte. A XV. kozák lovashadtest főbb elemeit tekintve az 1. és a 2. kozák lovashadosztályból állt, létszáma meghaladta a 30 000 főt, és doni, kubáni, tyereki csapatrészeket is tartalmazott³² 1942. november 15-én Pannwitz tábornokot nevezték ki a kozák csapatok atamánjának. Teljes létszámmal 1943-ban állt fel a kozák lovashadtest, melyet 1944-ben a Balkánon alkalmaztak. A Wehrmacht ukrán segédcsapatai a 3. és 4. ukrán önkéntes ezredből, egy utász-hidász ezredből, egy ellátó (hadtáp) ezredből, 25 önálló önkéntes zászlóaljából, lovas- és tüzérosztályokból, 14 önálló utászzászlóaljából, illetve számos önálló századból álltak. Az SS kötelekében megszervezték az ukrán önkéntesekből álló Galitsina SS-hadosztályt. Összességében ukránok tízezrei szolgáltak a német haderőben vagy rendfenntartói feladatokat láttak el a megszállt területeken. *Az ukrán katonai alakulatok létrehozása katonai közigazgatási értelemben tette lehetővé toborzási körzetek, ezredparancsnokságok, végső soron egy részben független ukrán állam létrehozását*, amely német szövetségben és támogatással történt. Az 1941-1944 között német felügyelet alatt működő független ukrán államot a szovjet csapatok verték szét, amikor 1944-ben a szovjet haderő elfoglalta Ukrajnát. Az ukrán (és a doni) kozákságot, illetve a krími tatárokat 1944 után deportálták, von Pannwitz altábornagy atamánt és a szövetségeseik által a szovjeteknek átadott kozákokat kivégezték. A szétszórt, erdőbe menekülő ukrán UPA csapatok és más ukrán csapattöredékek 1951-ig gerillaharc-jellegű háborút viseltek a bevonuló Vörös Hadsereg ellen.

2014-ben Oroszország birtokba vette a Krím félszigetet és támogatva két szakadár köztársaság - Donyeck és Luhanszk - létrejöttét Kelet-Ukrajnában. 2022. február 24-én megkezdődtek Ukrajna ellen az orosz támadó hadműveletek. Ezeket az eseményeket a cikksorozat egy további részében tárgyaljuk.

³² Az 1942.nov. 21-én alakult Don Hadseregcsoport főhadiszállásának őrsége pl. kozákokból került ki.

Összegzés és következtetések

Ukrajna történelmét áttekintve megállapítható, hogy a 8-12. században létezett a Kijevi Rusz, de ez kezdetben szinte tisztán varég képződmény volt, melynél csak Kijev tatárkori bukását megelőzően tűnnek fel szláv elemek a varég, kazár, kun stb. lakosság mellett. Kijev tehát még tatárok előtti történetében is csak részben és csak egy rövid ideig tekinthető szlávnak (és nem oroszoknak). Kijev egyébként is a Rusz legdélebbi városa volt, határváros, mely a jelenlegi Ukrajna északi határ régiója. **Kijev és a Kijevi Rusz vizsgálata tehát önmagában nem ad választ az Ukrajna történetével kapcsolatos kérdésekre**, mert Ukrajna a Kijevtől a Fekete-tengerig terjedő igen jelentős terület, míg a Kijevi Rusz nagyrészt a mai Belorusszia területén helyezkedett el. Abban az időben Kijevtől délre nem volt szervezett állam. A Kijevi Rusz mindössze kereskedelmi forgalmat bonyolított a folyókon, de nem ellenőrizte a mai Ukrajna területét, ahol kunok, tatárok stb. éltek. *A tatárok feltűnését követően, a 13-18. század között sincs szervezett orosz vagy ószláv, keleti szláv állami jelenlét Ukrajnában. Az északi erdőségekben élő keleti szláv néptörzsek hat évszázadnyi lengyel, illetve litván jelenlét következtében ellengyelesedtek.*³³ A *Dél-Ukrajnai sztyeppén* - hozzávetőleg a pontusi térségben – a **tatár** Arany Horda, majd a szintén tatár Nogaj Horda és a Krími Kánság (utóbbi beolvadt kun népelemekkel) jelenléte a meghatározó a 18. századig. A lengyelek által létrehozott **kozákságot** – melynek a 17. századig az oroszokhoz semmi köze sem volt – igen erős tatár hatások érték (legalább a fele tatár eredetű a 17. századig). A **litvánok** (hasonlóan az oroszokhoz) is részben **eltatárosodtak**, pl. a litván ulánus lovasság is tatár volt. Oroszoknak először a 17. század végén sikerült bejutniuk Kijevbe. A mai Ukrajna feletti orosz ellenőrzés kezdete nem korábbi, mint a 18. század.

A 17. század derekán kezdődő kozák–lengyel, majd orosz–lengyel háborúk során Ukrajna - északon eredetileg részben szláv - népességének jelentős része elpusztult. Ugyanakkor a Nogaj Tatár Kánságból a 16-17. században nagyszámú tatár népesség érkezett be a mai Ukrajna területére, jelentős etnikai-kulturális hatást gyakorolva.

³³ A keleti szlávok nyelvi és etnikai elkülönülését (oroszok, beloruszok, ukránok) jelentősen elősegítette, hogy Ukrajna területe a késő középkorban hatszáz éves lengyel fennhatóság alá került. A 17. századra az eredetileg ukrán nyelvű nemeség ellengyelesedett és katolizált, emellett a lengyel nagybirtokosok számos települést hoztak létre Ukrajnában.

A katonállamként működő kozákság az ukrainai lengyel-litván uralmi korszak végére jött létre a 17. század második felében. Ez a kozák katonállam az ukrán állam alapja, és nem a Kijevi Rusz. Az orosz befolyás kétségtelenül meghatározó a 18. századtól, erre a kozák-ukrán állam reakciója egy sor felkelés, illetve önálló államok kikiáltása 1918-ban és 1942-ben. Az ukránok kétségtelenül jelentősen eloroszosodtak az orosz fennhatóság három évszázada alatt.

Megvonható tehát az alábbi mérleg:

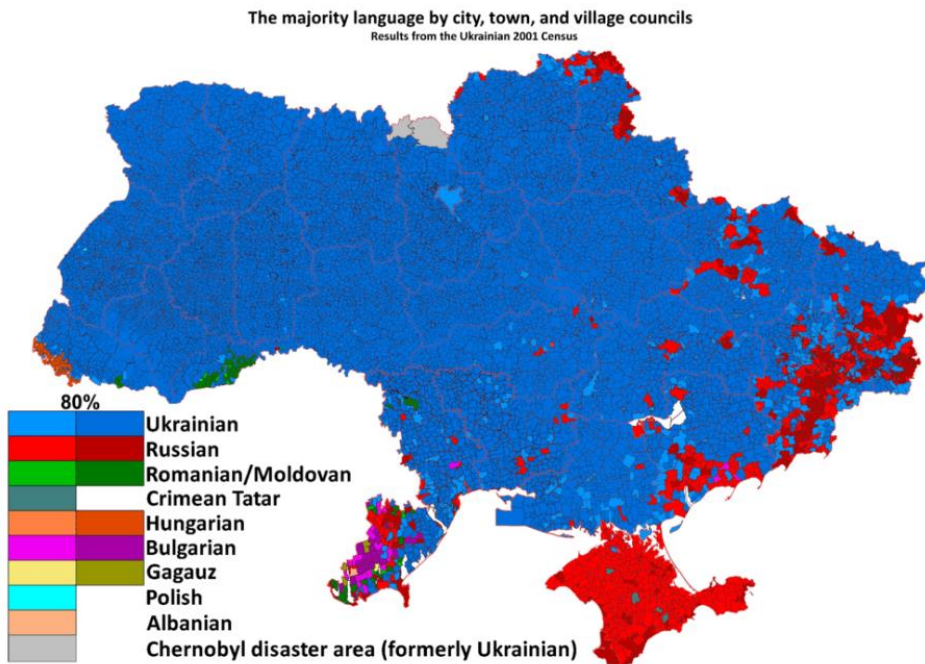
- lengyel-litván, illetve tatár jelenlét (13-18. szd.) hat évszázadon át;
- orosz jelenlét (18-20. szd.) három évszázad időtartamban.

Hmelnyickij Kozák Hetmanátusa az első független ukrán-kozák állam, mely a lengyel megszállás évszázadai alatt a katonáskodó határőr csapatokból kishemesi jogállású, autonóm társadalmi réteggé növekedett, létszámát egy évszázad alatt megtízszerezte, és ezáltal 1645-ben már képes volt autonóm állami státusz kivívására. Ezt néhány évtizedig, illetve kettéosztott formában 1780-ig megtartotta. A kozákság – mint feudális *társadalmi réteg* – *katonaparaszti társadalmának* kialakulása a 16. századtól zajlott a Dél-Orosz sztyeppén, és a lengyel megszállási korszak végén, a 17-18 században már tömegméreteket öltött.

Az ukrán nép a lengyel, az orosz és a sztyeppesi népek – elsősorban tatárok – által lakott területek határvidékén élt, így ezek a hatások meghatározóak voltak a 10-18. század közti időszakban. Az őshonos **szláv** népelem mellett a szintén szláv **lengyelek** igen jelentős szerepet játszottak az ukrán nép létrejöttében – elsősorban a Dnyepertől nyugatra, de az egész országban is – hatszáz éves jelenlétük során. Emellett egy másik nép, a **tatárok** is nagy hatást gyakoroltak Ukrajna népességének kialakulására, különösen a 13-16. század során, amikor több-százévezres tömegekben áramlottak be keletről a mai Ukrajna területére. Az ukrán őshonossági törvény éppen ezt a körülményt figyelembe véve *őshonos népnek tekinti Ukrajnában a krími tatárokat*. Emellett kimondja: **„Ukrajna őslakos népe egy őshonos etnikai közösség, amely Ukrajna területén alakult ki, eredeti nyelv és kultúra hordozója, hagyományos, társadalmi, kulturális vagy képviselői szervekkel rendelkezik, önmagát Ukrajna őslakos népeként azonosítja.”**³⁴ Oroszokkal közös kultúráról, nyelvről és eredetről nincs szó a törvényben,

³⁴ Az ukrán őshonos népekről szóló törvény (2021.07.01.) Ukrajna Elnöke, Volodimir Zelenszkij, 2021. május 18-án, a *krími tatár nép 1944-ik évi sztálini deportálásá-*

annak ellenére, hogy ez a hatás dominánsan volt jelen, éppen az utóbbi 3 évszázadon keresztül.



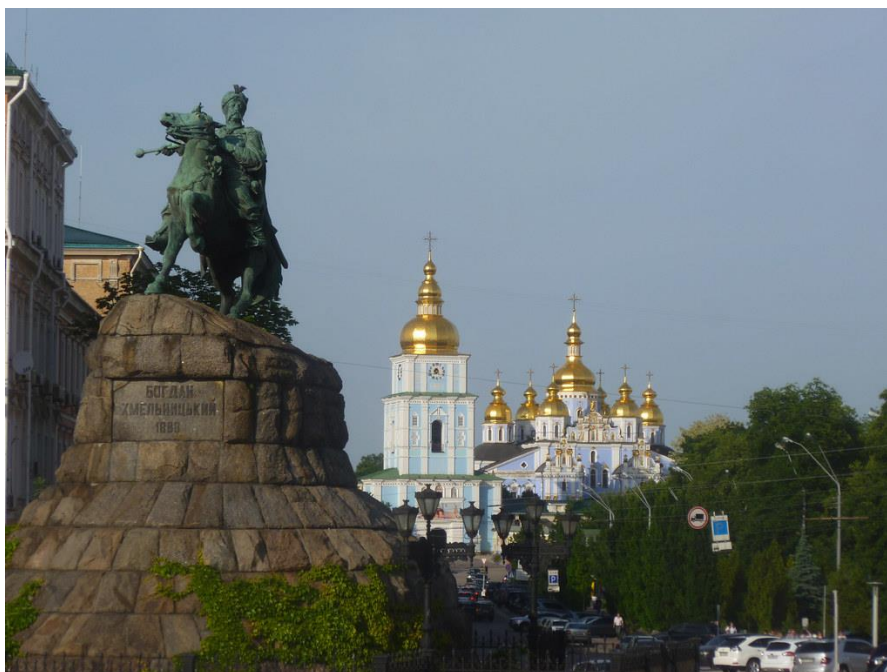
4. számú ábra. Ukrajna nyelvi-etnikai térképe napjainkban: orosz jelenlét a keleti területeken és a Krímben (a sztálini időszakban megsemmisített krími tatárság helyén) tapasztalható

Napjaink ukrán történelmét az ország 1991-es függetlenné válása határozza meg, amely a leghosszabb önálló ukrán államiságot megjelenítő időszak.

Az önálló ukrán nemzet kialakulásának legfontosabb elemét képező kozákság – mint feudális lovaskatona (szabad) paraszti intézmény – lengyel hatás alatt intézményesült. A Dnyepropetrovzszk-Zaporozsje (Dnyeper-mente) régióban a „középkorban a litván és lengyel uralom alatt álló területen alakult ki a kozákok korlátozott autonómiával rendelkező határőrvidéke. **Hmelnickij** vezetésével a **zaporozsjei kozákok**

nak emléknapiján terjesztette a Verhovna Rada elé az őslakos népekről szóló törvénytervezetet. Az 1784-ben még egymillió főnyi tatár lakosság egy része az orosz annexió után azonnal elmenekült, további 100 000 fő pusztult el az 1932-33-as holodomorban, majd 1944-ben a szovjetek deportálták a tatárokat. A nyolcvanas évekre – miután a Sztálin által deportált többszázezer tatár egy töredéke visszatért a Krímbe - mintegy 40 000 főre csökkent lélekszámuk.

1654-re elszakadtak Lengyelországtól, és kénytelenek voltak Oroszországhoz csatlakozni.”³⁵ Az ukrán kozákállamot a következő évszázadban – 1667 és 1782 között – a lengyel-orosz megosztottság jellemezte. Habár az oroszok 1795 után Ukrajna szinte teljes területét birtokba vették, a fél évezredes lengyel jelenlét jelentős kulturális-nyelvi-genetikai hatást gyakorolt Ukrajna nyugati (Dnyepertől nyugatra eső) részére.



5. számú ábra. A Kijev főterén a 19. század óta álló Bogdan Hmelnyickij – az Ukrajna alapítójának tekintett kozák hetman – lovasszobra, háttérben a kijevi Szent Szófia székesegyház

Felhasznált irodalom

A. V. Sopova: A kozákok eredete a történetírásban.

Arday Lajos: Ukrajna II. – Történelem, etnikum, identitás, (geo) politika. International Relations Quarterly, Vol. 5. No.3. (Fall 2014 Isz)

Arnold van Gennep: Traite des nationalites. 1923.

Az ismeretlen szlávok 1. rész - Dr. Makai János előadása.

<https://www.youtube.com/watch?v=d2tRvt1lui0>

³⁵ Ljuba Siselina: Orosz „Trianon” - Határon túlra került oroszok. Regio - Kisebbség, politika, társadalom 4. évf. (1993.) 2.sz.
<http://epa.oszk.hu/00000/00036/00014/pdf/01.pdf>

Bálint Csanád: A történeti genetika és az eredetkérdés(ek) (A közös kutatás szükségessége és lehetőségei) az MTA levelező tagja, igazgató, MTA Régészeti Intézet. <http://www.matud.iif.hu/08okt/02.html>

Bodnár Erzsébet: Oroszország déli törekvései és a fekete-tengeri szorosok problémája (1700-1774).

<https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/30832/Bodn%C3%A1rErzs%C3%A9bet.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Bosch, E. – Calafell, F. – González-Neira, A. – Flaiz, C. – Mateu, E. – Scheil, H.-G. – Huckenbeck, W. – Efremovska, L. – Mikerezi, I. – Xirotiris, N. – Grasa, C. – Schmidt, H. – Comas, D. (2006): Paternal and Maternal Lineages in the Balkans Show a Homogenous Landscape over Linguistic Barriers, Except for the Isolated Aromuns. *Annals of Human Genetics*. 70, 459–487.

<https://www.origo.hu/tudomany/20140303-tortenelem-onallo-ukran-alam-ukrajna-kiserletei-a-fuggetlensegre.html>

Jan Tyszkiewicz: Tatarzy na Litwie i w Polsce. *Studia z dziejów XIII–XVIII w. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, 1989.* 144–201, 280–299. o.

Julius Brutzkus: Az ősi Kijev kazár eredete. *Szláv és Kelet-Európai Szemle, 1944.* 22., 108–124. o.

Katkó Gáspár: Tatárok a lengyel–oszmán határvidéken. *Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2021.* 145-146; 148-150; 152. o.

Kazár Birodalom. https://hu.wikipedia.org/wiki/Kaz%C3%A1r_Birodalom

Kovács Szilvia: A kunok története a mongol hódításig. *Doktori értekezés. Szegedi Tudományegyetem Történettudományi Doktori Iskola.* 43-44. o.

Kozák–lengyel háború (1648–54). [https://hu.wikipedia.org/wiki/Koz%C3%A1k%E2%80%93lengyel_h%C3%A1bor%C3%BA_\(1648%E2%80%9354\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Koz%C3%A1k%E2%80%93lengyel_h%C3%A1bor%C3%BA_(1648%E2%80%9354))

Ljuba Siselina: Orosz „Trianon” - Határon túlra került oroszok. *Regio - Kisebbség, politika, társadalom* 4. évf. (1993.) 2.sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00014/pdf/01.pdf>

Semino, Ornella – Passarino, G. – Oefner, P. J. – Lin, A. A. – Arbuzova, S. – Beckman, L. E. – Benedictis, G. de – Francalacci, P. – Kouvatsi, A. – Limborska, S. – Marcikia, M. – Mika, A. – Mika, B. – Primorac, D. - Santachiara-Benerecetti, A. S. - Cavalli-Sforza, L. L. –

Underhill, P. A. (2000): The Genetic Legacy of Paleolithic Homo sapiens in Extant Europeans: A Y Chromosome Perspective. **Science**. 290, 1155–1159.

Stanisław Dziadulewicz: Herbarz rodzin tatarskich w Polsce. Nakładem autora z zasiłkiem Komitetu Funduszu Kultury Narodowej, Wilno, 1929.

Robert K. Massie: Nagy Péter élete és kora. I.P.C. könyvek Kft. 2014. Budapest. ISBN:9789636355012

Szili Sándor szerk. A normannkérdés az orosz történelemben I – Források. Magyar Russzisztikai Egyesület -- MTA--ELTE Történeti Russzisztikai Kutatócsoport, Bp., 2009.

Udvari István: Iván Mazepa kozák hetman és kora. Klió, 2003/1.

Ukrajna története (Kr. E. 600 óta) - Minden évben. https://www.youtube.com/watch?v=98Oy7NgFnek&ab_channel=LegionaryAtlas

Vámbéry Ármin: A magyarság keletkezése és gyarapodása. Budapest. Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, 1895.

Varga Beáta: A zaporozsjei kozákság születése. https://tti.abtk.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/vilagortenet/vt_1994_2/varga.pdf

Varga Beáta: Az ukrajnai kozákság és a magyarországi hajdúság genezisének összehasonlító vizsgálata. Acta Historica 144. (2020) 171 – 184. és

Varga Beáta: Önállóság, nemzeti identitás és külpolitika Ukrajnában a 17. század közepén. https://tti.abtk.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/vil%C3%A1gt%C3%B6rt%C3%A9net/vt_2011_3-4/149-162_varga_beata.pdf

History of Kievan Rus'. https://www.youtube.com/watch?v=Vj1sjNhF92A&ab_channel=CostasMelas

Az ukrán őshonos népekről szóló törvény (2021.07.01.)

Németh Gyula: Ukrajna biztonságpolitikai helyzete a Majdan téri események tükrében. PhD értekezés, ÓE Biztonságtudományi Doktori Iskola (Dr. Babos Tibor címzetes egyetemi tanár) Budapest, 2020.

Razin: A hadművészet története III. kötet. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1964.

Halász Iván: A tábornokok diktatúrái - A diktatúrák tábornokai. Fehérgárdista rezsimek az oroszországi polgárháborúban, 1917-1920. Magyar Russzisztikai Intézet, 2005.